

Паніна Л.А.

Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ НА ЖИТОМИРЩИНІ В УМОВАХ «ПЕРЕБУДОВИ» 1985–1991 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглядається доробок української історіографії 1990-х рр. – початку ХХІ ст. із проблеми функціонування релігійних громад на Житомирщині в останні десятиріччя існування СРСР. Історіографія досліджуваної теми представлена монографіями, науковими статтями, дисертаційними роботами, історико-краєзнавчими розвідками, науково-популярними працями, значна частина яких написана під впливом ідеологічних завдань, конфесійних позицій, різних науково-концептуальних підходів, тому постає необхідність проаналізувати їх відповідно до наукових підходів характерних для релігієзнавчих студій.

Наявність різноманітної за характером літератури вимагає застосування відповідної класифікаційної схеми у здійсненні її аналізу. З огляду на сучасні теоретико-методологічні вимоги щодо історіографічного аналізу й об'єкт-предметну сферу дослідження найбільш оптимальною може бути визнана така модель, яка би вимагала поетапного огляду загальних тенденцій у розвитку зарубіжного та вітчизняного релігієзнавства, характеристики досліджень становища православ'я, римо-католицизму та протестантизму у контексті партійно-державної релігійної політики радянської влади. Застосування такої класифікаційної схеми забезпечує можливість комплексного висвітлення стану наукової розробки проблеми.

Внаслідок проведеного дослідження виявлено недостатній рівень висвітлення проблеми функціонування релігійних громад Житомирщини в останні десятиліття існування СРСР. Окремі моменти у дослідженнях авторів подаються фрагментарно, без належного аналізу й оцінки. Науковці переважно послуговуються лише статистичними джерелами щодо чисельності та діяльності релігійних громад Житомирщини, проте з огляду на походження (офіційна державна або конфесійна статистика) їхня достовірність піддається сумніву. Власне тому зазначена тема потребує більш детального аналізу із залученням архівних матеріалів і сучасних оцінок відповідно до нового теоретико-методологічного інструментарію.

Ключові слова: релігія, історіографія, СРСР, метод, Житомирщина.

Постановка проблеми. Суспільно-політичні трансформації в Україні періоду від початку падіння комуністичного тоталітаризму до утвердження незалежності доволі виразно синхронізувалися з релігійними змінами. Вивчення суспільно-релігійних змін, що відбулися на певному етапі «перебудови», дає можливість не тільки поглибити розуміння феномену релігії у сенсі її здатності виживати в умовах насильницького експерименту суцільної атеїзації суспільства, але й виявити потенціал впливу релігійних об'єднань на політичний, націєтворчий, соціокультурний розвиток, на стан суспільної моралі тощо. Водночас аналіз історичного досвіду державної релігійної політики у практичному вимірі сприяє виробленню більш ефективної моделі державно-церковних відносин, спрямованої на досягнення, з одного боку, міжконфесійного миру і громадянського спокою, а

з іншого – на захист національних інтересів у духовно-релігійній сфері.

Постановка завдання. Основною метою та завданнями статті є здійснення історико-релігієзнавчого аналізу історіографічних напрацювань питання особливостей конфесійного життя на Житомирщині в умовах партійно-державної політики «перебудови» 1985–1991 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сфери релігійної політики радянського режиму та тих суспільно-релігійних змін, що відбулися наприкінці «перебудови» та розвивалися у посткомуністичній Україні, були і залишаються об'єктом вивчення багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених.

Вже у середині – другій половині 1980-х рр. західні дослідники українського походження Б. Боцюрків [10], Ф. Сисин [62], А. Чировський [68] та ін. показали проблеми українського

православ'я в СРСР і спрогнозували перспективи релігійних змін у недалекому майбутньому. У 1990-х рр. вчені Б. Боцюрків [70], С. Вркан [71] здійснили аналіз досить складних проблем релігійної ідентичності, прозелітизму, взаємодії релігії та політики, еволюції державно-церковних відносин в Україні та центрально-східноєвропейському регіоні загалом. Деякі з них оцінювали зміни релігійної ситуації в Україні як гранично стрімкі та навіть радикальні [70]. Водночас закордонні дослідники, підкреслюючи високу динаміку релігійних трансформацій в Україні, визначали складність їх взаємодії з національно-визвольним та антикомуністичним рухами.

Аналіз побудованих західними науковцями, зокрема вченими українського походження, теорій і концепцій трансформаційних процесів дав змогу наблизитися до розуміння потенційних можливостей розвитку релігійних об'єднань, а отже, зробити висновок, що у процесі падіння радянського тоталітарного режиму в Україні релігія виходить із латентної фази функціонування і постає в усіх своїх проявах як вагомий суспільний чинник.

У процесі демонтажу тоталітарного режиму в Україні з'являються можливості аналізу сфер релігійного розвитку для вітчизняних релігієзнавців. Увага дослідників фокусується у площині висвітлення проблем легалізації Греко-Католицької церкви, інституційного становлення УАПЦ, виникнення новітніх релігійних рухів тощо. До однієї із перших спроб оцінити сутності змін, які відбулися у релігійному житті українського суспільства, слід віднести працю Відділення релігієзнавства Інституту філософії «Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис)» [40], де подаються певні теоретичні узагальнення та пропонуються прогнози щодо векторів можливого розвитку релігійних трансформацій в Україні. Зокрема, у праці прогноуються процеси поступової українізації православної церкви, а також, що особливо важливо, посилення діяльності етноконфесійних спільнот і впливу релігійного фактору на міжнародні відносини [40, с. 88].

Згодом комплексний аналіз процесів і тенденцій, що відбувалися в релігійному житті України наприкінці 1980 – початку 1990-х рр., було здійснено у колективній монографії «Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози» [64; 65], де практично вперше було всебічно і синтетично досліджено взаємозв'язок релігії та політики, релігії й етнополітичних і соціокультурних

процесів, процеси адаптації окремих релігійних інституцій до нових суспільно-політичних умов.

Від початку 1990-х рр. українські релігієзнавці переосмислили і по-новому висвітлили окремі аспекти історії релігійних організацій за часів радянського режиму, що відображене передовсім у працях В. Бондаренка [5; 6] і В. Єленського [25; 26]. Вже у 1993 р. В. Бондаренко захистив дисертацію доктора філософських наук зі спеціальності релігієзнавство «Інституалізована православна релігійність у контексті суспільно-політичної ситуації в Україні» [6], де здійснив ґрунтовний аналіз складних і суперечливих процесів у площині міжправославного протистояння. На ролі церкви у відродженні Української держави наголошували також релігійні діячі, зокрема редактор тодішньої газети УАПЦ «Наша віра – Православ'я» Є. Сверстюк [61].

Напрацювання вітчизняних істориків, релігієзнавців, політологів, здійснені у першій половині 1990-х рр., викрили заідеологізовані штампи радянських авторів в оцінках релігії як явища «екстремізму, фанатизму, ворожого радянському суспільству клерикалізму» [1], показали хибність політики суцільної атеїзації, яку комуністичний режим продовжував активно пропагувати навіть у роки «перебудови». Антирелігійну політику радянської влади українські дослідники почали визначати як «підвалину класової доктрини більшовицького режиму» [17].

Надалі українська історико-релігієзнавча наука поповнилася тематично різними монографічними дослідженнями С. Жилока, В. Єленського, С. Здіорука, А. Колодного, В. Любащенко, В. Пашенка та інших вчених.

У праці «Без апологетики...» С. Жилок з'ясував проблеми автокефальності, канонічності, Вселенського визнання й довів, що «у площині російсько-українських відносин закиди Московського патріархату щодо неканонічності та безблагодатності Української церкви мають виключно політичний характер» [29, с. 98]. Цей висновок підтверджується дослідженням С. Здіорука, але в іншому контексті – боротьби Московського патріархату проти становлення УАПЦ [34, с. 220]. Цінність праці В. Любащенко полягає в тому, що у ній здійснено аналіз динаміки і тенденцій розвитку всіх протестантських течій у хронологічних рамках радянської доби та перших років незалежності України [43, с. 299–320]. Аналогічне значення для вивчення історії православ'я в Україні за часів радянського режиму має праця В. Пашенка «Православна церква в тоталітарній державі: Україна

1940 – початку 1990-х рр.». Окремі аспекти державно-церковних відносин радянського періоду належно висвітлені також у низці його наукових статей [56; 54].

У праці «Україна в її релігійних виявах» А. Колодний визначив поняття національної церкви. «У ролі національної постає та церква, – наголошує вчений, – яка несе національну ідею – незалежність країни, сприяє розвитку і збереженню нашої національної культури, зокрема української мови» [41, с. 223]. В інших працях А. Колодного й авторського колективу вчених Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України [36–39] розглядаються структурний і функціональний рівні взаємовпливу релігії, моделі державно-церковної взаємодії, досліджуються процеси розвитку етноконфесійних і надконфесійних спільнот тощо. Зокрема, четвертий, п'ятий і шостий томи колективної праці «Історія релігій в Україні» дали можливість розглянути відповідно історію католицизму та протестантизму у всеукраїнському контексті. Важливу роль у з'ясуванні характеру та тенденцій суспільно-релігійних змін наприкінці «перебудови» відіграла монографія В. Єленського «Релігія після комунізму...» [27]. Власне у праці аналізуються релігійні трансформації посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи – передовсім України. Водночас в одному із підрозділів досить змістовно висвітлюються релігійні зміни, що відбулися напередодні й у процесі демонтування тоталітарного режиму [27, с. 70–91]. Серед великої кількості чинників, які зумовили згорання політики «подолання релігії», нормалізацію державно-церковних відносин, відновлення церковної інфраструктури, В. Єленський виокремлює передовсім таку обставину: широка присутність релігійних інституцій у суспільстві не зачіпала інтересів суб'єктів політичного процесу. Цінність праці В. Єленського визначається не тільки результатами дослідження концептуальних проблем, але й обґрунтуванням доцільності чи недоцільності застосування окремих категорій, зокрема таких понять, як глобалізація, приватизація релігії, секуляризація, раціоналізація, що належать до посткласичних релігієзнавчих теорій. Звертаючись до висловлювань А. Колодного та Л. Филипович, котрі пропонують розрізняти поняття «відродження церкви» та «відродження релігійності», а також до зауваження англійської дослідниці Дж. Елліс, яка наголошує на тому, що релігійна віра ніколи не вмирала за радянського режиму, В. Єленський вказує на неадекватність

категорії «релігійне відродження» процесам, які визначили динаміку релігійних змін на посткомуністичному просторі [27, с. 21–22].

Незначний обсяг релігієзнавчих праць, присвячених періоду «перебудови», звужується із виявленням історіографічних джерел для вивчення конфесійного життя Житомирщини. Звичайно, окремі дослідження, здійснені у всеукраїнському контексті, містять певну інформацію про ті чи інші події у Житомирській області, але наявний фактичний матеріал надто обмежений, фрагментарний, зводиться переважно до фіксації статистичних даних. Історія релігійного життя Житомирщини за часів радянського режиму 1970–1980-х рр. фактично обмежується авторськими науковими публікаціями [52; 53] та деякими історико-краєзнавчими роботами [3; 4; 30; 42].

Важливе місце у дослідженні форм і методів антирелігійної кампанії на Житомирщині займають радянські періодичні видання, які подавали оперативну інформацію про семінари атеїстів, наради партійних і комсомольських працівників, досвід антирелігійної роботи трудових колективів тощо [2; 11; 22; 47; 46]. Крім газет обласного рівня «Радянська Житомирщина» та «Комсомольська зірка», часописів «Трибуна лектора» і «Червоний прапор» і деяких інших періодичних видань, у з'ясуванні питання антирелігійної кампанії влади джерельну цінність мають також методичні матеріали з досвіду роботи антирелігійної пропаганди, що видавалися Житомирським обкомом Комуністичної партії [32]. У цьому зв'язку не можна залишити поза увагою брошуру Першого секретаря Житомирського обкому В. Острожинського «Обрядность в нашей жизни», де визначено основні напрямки та шляхи реалізації політики запровадження нової соціалістичної обрядовості у Житомирській області [51].

Аналіз літератури, яка відображає антирелігійну політику радянської влади, дозволяє констатувати: з-поміж великої кількості досліджених проблем сьогодні практично відсутні роботи, присвячені діяльності апарату уповноваженого Ради у справах релігій і рай(міськ)виконкомів із їхніми комісіями сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу. Очевидно, ця важлива тема, певною мірою вирішена на регіональному рівні у межах Житомирської області, ще буде належно висвітлена у вітчизняній історіографії у процесі написання узагальнюючих праць та/чи дисертаційних робіт.

Проблема партійно-державної релігійної політики радянської влади щодо православної церкви

в Україні, крім узагальнюючої праці В. Пашенка, де визначені основні форми та методи антирелігійної кампанії, вирішується також у наукових статтях П. Бондарчука [7–9], В. Войналовича [13–15], І. Меркатуна [44], Ю. Ольшанської [50; 49]. Ці автори конкретизували напрямки та наслідки реалізації релігійної політики влади у хронологічних рамках 1950-х – першої половини 1980-х рр. Зокрема, Ю. Ольшанська показала адміністративні заходи радянських органів влади щодо віруючих Житомирщини у 1960-х рр. [50, с. 96–102], а П. Бондарчук з'ясував особливості релігійної поведінки православних віруючих у роки радянського тоталітарного режиму [9, с. 138–152]. Аналізуючи тенденції змін 1970–1980-х рр., він висноує, що для зазначеного періоду притаманний подальший спад у відвідуванні храмів. На його думку, значною мірою це було спричинено як атеїстичною пропагандою, так і більшою довірою населення до матеріалістичної науки та пов'язаною з нею освітою та НТР [9, с. 143].

Окремі факти з історії православної церкви на Житомирщині 1980-х – початку 1990 рр. містяться у краєзнавчих розвідках С. Жилюка [30], М. Костриці [42] та Г. Мокрицького [45]. У цих брошурах, з-поміж іншого, висвітлено обставини повернення віруючим Овруцького, Городницького, Тригирського монастирів, Михайлівської церкви у Житомирі. Деякі аспекти міжправославного протистояння, спричиненого боротьбою Московського патріархату проти становлення УАПЦ на Житомирщині (йдеться про організаційне оформлення першої автокефальної громади, приїзд до Житомира патріарха Мстислава, спроби повернення Хресто-Воздвиженської церкви тощо), відображено у низці публікацій місцевої преси [48; 59].

В українській історико-релігієзнавчій науці залишається недостатньо вивченою така конфесійна складова частина православ'я, як старообрядництво, особливо в умовах радянської релігійної політики 1970–1980-х рр. Наявні дослідження Ю. Волошина [16] та С. Таранця [66] вказують на існування значної кількості громад старообрядців в Україні, у тому числі й Житомирщині, за часів царського самодержавства. У праці С. Жилюка «Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині)» старообрядці побіжно згадуються у контексті масових репресій 30-х рр. ХХ ст. [67, с. 76]. Зрештою, функціонування громад старообрядців на Житомирщині в роки «перебудови» було відображене лише у 2015 р. з появою дисертаційного

дослідження А. Сичевського [63]. На жаль, практично поза увагою науковців залишаються студії з історії істинно православних християн. Першою спробою дослідження історії істинного християнства в Україні стала монографія Л. Шугаєвої «Православне сектантство в Україні: особливості трансформації» (2007 р.) [69]. Інформація щодо функціонування істинно православних християн на Житомирщині обмежується власне, згадкою про три незареєстровані громади в Овруцькому районі, виявлені владою у 1970-х рр. [69, с. 227]. Таким чином, становище істинно православних громад у 1980-х рр. залишається недослідженим.

Історія Римо-Католицької церкви на Житомирщині до кінця 1970-х рр. представлена працею Ю. Білоусова «Київсько-Житомирська Римо-Католицька єпархія: історичний нарис» (2000 р.) [4]. У дослідженнях, які висвітлюють становище римо-католиків за радянської доби у межах всієї України та хронологічно охоплюють період «перебудови», фокусується увага на політиці переслідування духовенства і віруючих Римо-Католицької церкви, але фактичний матеріал по Житомирській області практично не подається. У четвертому томі «Католицизм» колективної праці Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України події кінця 1980-х – початку 1990-х рр. у Житомирській області обмежені інформацією про консекрацію (висвячення) ксьондза Яна Пурвінського, вікарія України і Молдови та капелана папи Івана Павла II, на єпископа Житомирської дієцезії [38, с. 165]. Те саме стосується і конфесійного видання отця Павла Вишковського, де в обсязі 308 сторінок описано становище католиків України у часи комуністичного режиму, а інформація по Житомирській області обмежена поданням лише статистичних даних кількості священників станом на кінець 1990 р. [12, с. 189]. Окремий фактичний матеріал із життя римо-католиків Житомирщини 1980-х – початку 1990-х рр. міститься у публікаціях місцевої преси [33], а також у католицькому всеукраїнському двотижневику «Парафіяльна газета» (з вересня 2008 р. – «Католицький Вісник») [58; 60]. У зазначених позиціях цього католицького періодичного видання йдеться переважно про відкриття католицьких парафій і місіонерську діяльність римо-католицьких чернечих орденів в області на початку 1990-х рр.

Бурхливий розвиток Римо-Католицької церкви в Україні на початку 1990-х рр. викликав занепокоєність не лише православних ієрархів, але й української інтелігенції, а також офіційних осіб,

що отримало відповідне відображення у літературі. Розширення католицької присутності сприймалося православною ієрархією як скерованість на прозелітизм, а заяви окремих польських ксьондзів, котрі витрактовували свою місію в Україні як боротьбу за повернення східних територій до Польщі, не могли ігноруватися українською інтелігенцією й офіційними особами. Розглядаючи антикатолицьку риторику, В. Єленський зазначає: «Аналіз церковної та світської періодики, поточного архіву державного органу України у справах релігій (Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, Міністерства у справах національностей, міграції та культур, Державного комітету України у справах релігій) не дозволяє нам зробити висновок про існування і реалізацію католицької прозелітичної програми стосовно України» [27, с. 222]. Водночас він акцентує увагу на тому, що, за свідченням деяких католицьких діячів, частка українського елементу в римо-католицькій громаді постійно збільшується [27, с. 223]. Без сумніву, ця проблема потребує ґрунтовного аналізу та наукового розв'язання у контексті міждисциплінарних досліджень.

Останніми роками на всеукраїнському рівні активно розробляється проблематика протестантизму, що можна охарактеризувати як певну тенденцію вітчизняного релігієзнавства. Насамперед треба відзначити напрацювання з цієї проблеми науковців Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, які присвятили п'ятий і шостий томи своєї колективної праці історії баптизму, п'ятидесятництва, адвентизму та свідків Єгови в Україні [39; 37].

Варто зазначити, що частина літератури з історії протестантизму написана самими ж таки адептами тих чи інших течій. Значну увагу у вивченні власної історії приділяють баптисти [24; 35]. У кількох редакціях вийшла праця одного з лідерів адвентистського руху М. Жукалюка [31], присвячена проблемі організаційного становлення церкви Адвентистів сьомого дня у роки радянського тоталітаризму та незалежної України. Історія п'ятидесятницького руху в Україні висвітлена у праці В. Глухівського, котрий брав активну участь у процесі легалізації п'ятидесятницьких громад і їх організаційного оформлення [18]. Тривалий час радянські автори нещадно викривали «злочинну» діяльність свідків Єгови як в узагальнюючих працях [23], так і в публікаціях місцевої преси [22; 57], тому цілком закономірно, що послідовники віровчення свідків Єгови також вдалися до написання власної історії. Серед їхніх робіт

особливо вартісною виявилася книга О. Голька [19]. Досліднику К. Бережку вдалося зібрати цікавий матеріал і видати історію свідків Єгови на Житомирщині [3]. Житомирські євангельські християни-баптисти (колишні прихильники Ради церков) опублікували історію своєї громади на сторінках конфесійного часопису Братства Незалежних Церков і Місій ЄХБ України «Дорога, Правда і Життя» [68, с. 38–42].

Узагальнюючі дослідження з історії протестантизму чи його окремих течій в Україні містять у кращому разі лише кілька фактів, пов'язаних із релігійним життям Житомирщини; до того ж певна інформація щораз повторюється у різних працях. У шостому томі «Пізній протестантизм в Україні» колективної праці вчених Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України про адвентистів Житомирщини згадується двічі: в одному місці розповідається про діяльність Д. Буза на Бердичівщині у 1960–1970-х рр. [37, с. 310], в іншому – йдеться про житомирських активістів М. Зінюка та В. Алексеєнка, котрих у 1991 р. обрали до керівного складу АСД. У працях Т. Грушової, М. Мокієнка й О. Назаркіної, присвячених історії п'ятидесятницького руху, крім подання статистичних даних про діяльність ХВС Житомирської області, загалом висвітлюється у контексті подій проведення Третього з'їзду в Коростені 1990 р., про що пише також В. Глухівський [18, с. 397–398]. Серед профільних досліджень, присвячених протестантизму, найбільш корисною виявилася праця К. Бережка. Між тим, у його праці з історії свідків Єгови на Житомирщині головна увага фокусується на подіях 1970-х – початку 1980-х рр. і сучасного етапу розвитку цього релігійного об'єднання в області.

Висновки. Таким чином, історіографічний аналіз проблеми дозволяє констатувати відсутність комплексних узагальнюючих праць з історії християнських конфесій на Житомирщині впродовж 1980-х – початку 1990-х рр. Історико-релігієзнавчі дослідження всеукраїнського характеру, які змістовно визначають теоретико-методологічні засади дослідження, не містять достатньої кількості інформації для вивчення релігійного життя Житомирщини. У наукових працях, конфесійних виданнях, публікаціях місцевої преси функціонування різних конфесій області висвітлюється фрагментарно, загалом у хронологічних рамках 1960-х – першої половини 1980-х рр. і від початку незалежності України, а період «перебудови» представлений окремими фактами та статистикою.

Список літератури:

1. Арестов В. Религиозный экстремизм. Содержание, причины и формы проявления, пути преодоления. Харьков : Вища школа, 1987. 148 с.
2. Базак О. Незаплановані виступи. *Комсомольська зірка (Житомир)*. 1989. 7 березня.
3. Бережко К. Історія Свідків Єгови на Житомирщині: монографія. Житомир : Вид-во ДПУ ім. І. Франка, 2005. 182 с.
4. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська Римо-Католицька єпархія: історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.
5. Бондаренко В. Історія християнської церкви на Україні. Київ : Наукова думка, 1992. 98 с.
6. Бондаренко В. Інституалізована православна релігійність в контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні : автореф. дис. ... док. філос. наук : 09.00.11. Київ, 1993. 40 с.
7. Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960 – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 294–316. URL: <http://www.history.org.ua/JournALL/green/11/30.pdf>.
8. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). URL: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/15/23.pdf>
9. Бондарчук П. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості і тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 138–152.
10. Боцюрків Б. Інституційна релігія і національність у Радянському Союзі. *Сучасність (Мюнхен)*. 1985. № 7–8. С. 110–133.
11. Вєрова І. Семінар атеїстів. *Радянська Житомирщина*. 1988. 23 лютого.
12. Вишковський П. Переслідувана церква: католики України в часи комуністичного режиму. Київ : Католицький Медіа-Центр, 2009. 308 с.
13. Войналович В. Що насправді коїлось у патріарших палатах: Маловідомі документи про опозиційний рух в Руській Православній Церкві. *З архіву ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1994. № 1. С. 152–157.
14. Войналович В. Централізація управління пізньопротестантськими спільнотами як політична технологія радянського режиму : український досвід 1940–1960-х років. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. 2006. Вип. 33. С. 217–232.
15. Войналович В. Чорні дні «чорного» духовенства : Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. *З архіву ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1995. № 1–2. С. 209–217.
16. Волошин Ю. Древлеправославні християни в Україні у XVIII – першій половині XIX ст. *Пам'ять століть*. 2000. № 4. С. 56–70.
17. Гайковський М. Атеїзм – підвалини класової доктрини марксизму і більшовицького тоталітаризму. Церква і соціальні проблеми. *Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1993. С. 166–177.
18. Глуховський В. Краткая история христиан евангельской веры. Київ : Основа, 2006. 528 с.
19. Голько О. Свідки Єгови – Сибірський маршрут. Львів : ТОВ «Фаворит», 2002. 201 с.
20. Грабовський В. «В костюлі з'явився єпископ!». *Не хлібом єдиним (Житомир)*. 1991. № 6. С. 3.
21. Грабовський П. Історія Забрідської церкви на Житомирщині. Житомир : Соляріс, 2002. 35 с.
22. Гусєв К. За участю науковців. *Радянська Житомирщина*. 1986. 17 травня.
23. Доброжанський В. Бруклінська школа лицемірства. Ужгород : Карпати, 1986. 103 с.
24. Домашовець Г. Нарис історії Української євангельсько-баптистської церкви. Ірвінгтон ; Торонто, 1967. 560 с.
25. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). Київ, 1991. 158 с.
26. Єленський В. Морозна «відлига»: Про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років. *Маршрутами історії*. Київ : Політвидав України, 1990. С. 271–285.
27. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств : фокус на Україні. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. 419 с.
28. Єленський В. Розлам: Протистояння в українському православ'ї як конфлікт ідентичностей. *Людина і світ*. 2000. № 6. С. 2–10.
29. Жилюк С. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні. Житомир : Полісся, 2000. 164 с.
30. Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис. Житомир : М.А.К. Лтд., 1996. 64 с.
31. Жукалюк Н., Любащенко В. История Церкви христиан Адвентистов седьмого дня в Украине. Київ : Джерело життя, 2003. 320 с.
32. З досвіду роботи антирелігійної пропаганди: методичні матеріали Житомирського обкому Комуністичної партії. Житомир, 1978. 28 с.

33. Збінська І. У серці росте тривога. *Комсомольська зірка (Житомир)*. 1982. 5 січня.
34. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини : виклики Україні ХХІ століття : монографія. Київ : Знання України, 2005. 551 с.
35. История баптизма : сборник. Одесса : ОБС «Богомыслие», 1996. 496 с.
36. Ісиченко І. Історія Християнської Церкви в Україні. Харків : Акта, 2003. 471 с.
37. Історія релігій в Україні : у 10 т. / редкол. А. Колодний та ін. Т. 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови) / за ред. П. Яроцького. Київ, Дрогобич : Коло, 2007. 632 с.
38. Історія релігій в Україні : у 10 т. / редкол. А. Колодний та ін. Т. 4: Католицизм / за ред. П. Яроцького. Київ : Світ Знань, 2001. 598 с.
39. Історія релігій в Україні : у 10 т. / редкол. А. Колодний та ін. Т. 5: Протестантизм в Україні / за ред. П. Яроцького. Київ : Світ Знань, 2002. 632 с.
40. Історія християнської церкви на Україні (релігієзнавчий довідковий нарис) / АН України ; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії / відп. ред. О. Онищенко. Київ : Наукова думка, 1991. 104 с.
41. Колодний А. Україна в її релігійних виявах : монографія. Львів : Сполом, 2005. 336 с.
42. Костиця М. Церква святого архистратига Михаїла (Михайлівський собор). Житомир : Житомирський вісник, 1991. 32 с.
43. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій. Львів : Просвіта, 1995. 350 с.
44. Меркатун І. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.
45. Мокрицький Г. Церква Різдва : історичний шлях від лютеранської кірхи до храму євангельських християн-баптистів з християнською школою в Житомирі: архітектурно-краєзнавчий нарис. Житомир : Волинь, 1999. 48 с.
46. На один абзац [повідомлення В.І. Артеменка]. *Трибуна лектора*. 1987. № 3. С. 13.
47. На один абзац [повідомлення Ж.К. Потапенка]. *Трибуна лектора*. 1988. № 4. С. 36.
48. Незакінчена зустріч з Мстиславом [М. Будній «Червоний прапор», із скороченнями]. *Комсомольська зірка (Житомир)*. 1991. 11 квітня.
49. Ольшанська Ю. Антирелігійна кампанія 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. і збереження історико-культурної спадщини. *Історична наука: проблеми розвитку: матеріали Міжнародної наук. конференції*. Луганськ, 2002. С. 178–181.
50. Ольшанська Ю. Адміністративні заходи радянських органів влади щодо віруючих Житомирщини у 60-х роках ХХ століття. *Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Т. 31 / редкол. Ю. Костиця. Житомир : Косенко, 2004. С. 96–102.
51. Острожинський В. Обрядність в нашій життєвій. Москва : Политиздат, 1980. 55 с.
52. Паніна Л. Християни віри євангельської на Житомирщині у 80-х роках ХХ ст. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. Львів : Логос, 2009. Кн. I. С. 538–544.
53. Паніна Л. Римо-Католицька церква на Житомирщині в останні десятиріччя радянської влади. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей іст. фак. Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2008. Вип. 15. С. 191–197.
54. Пащенко В. Приборкання церкви: кінець 60-х. *Людина і світ*. 1999. № 5. С. 14–19.
55. Пащенко В. Деякі аспекти дослідження українського протестантизму в радянській історіографії 50–80-х років ХХ ст. *Українська історіографія на рубежі століть : наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні науки*. Т. 7(9). 2001. С. 716–725.
56. Пащенко В. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги». *Український історичний журнал*. 2001. № 5. С. 141–160.
57. Поліщук А. Не вірю вам, «Свідки Єгови» [листи до редакції]. *Радянська Житомирщина*. 1977. 6 лютого.
58. Правилова А. Ювілей Лугінської парафії. *Парафіяльна Газета (газета католицьких парафій України)*. 2000. № 16 (10 вересня). С. 10–11.
59. Рост Ф. Патріарх у Житомирі. *Комсомольська зірка (Житомир)*. 1990. 15 листопада.
60. Русин М. Жнива великі... *Католицький Вісник*. 2009. № 8 (19 квітня). С. 8.
61. Сверстюк Є. Роль церкви у відродженні Української держави. Сучасність. 1991. № 1. С. 70–75.
62. Сисин Ф. Проблеми українського православ'я в СРСР. *Сучасність (Мюнхен)*. 1985. № 1. С. 1–16.
63. Сичевський А. Старообрядницькі громади на Житомирщині У 1945–1991 рр. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2015. 342 с.
64. Сучасна релігійна ситуація в Україні : стан, тенденції, прогнози / НАН України ; Ін-т філософії / ред. кол. Г. Косуха, В. Єленський, А. Колодний. Київ: 1994. Ч. 1. 176 с.
65. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози / НАН України ; Ін-т філософії / ред. кол. Г. Косуха, В. Єленський, А. Колодний. Київ, 1994. Ч. 2. 143 с.

66. Таранець С. Розселення та соціально-економічне становище старообрядців Волині в XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 68–75.
67. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х роках XX ст.: архівні документи і матеріали [упор. С. Жилюк]. Рівне : Волинські обереги, 2003. 152 с.
68. Шостенко Д. История церкви «Рождества». *Дорога, Правда і Життя*. 2008. Вип. 3. С. 38–42.
69. Шугасва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації : монографія. Рівне, 2007. 320 с.
70. Vociurkiv B.-R. The Politics and Religion in Ukraine : The Orthodox and Greek Catholics. *The Politics of Religion in Russia and Independent States of Eurasia*. Armonk and New York, 1995. P. 144–150.
71. Vrcan S. Proselytism, and Ethnification of Politics. *Religion in Eastern Europe*. Vol. XVII. № 5. October 1997. P. 1–20.

Panina L.A. RELIGIOUS SITUATION IN ZHYTOMYR REGION IN THE CONDITIONS OF “RECONSTRUCTION” 1985–1991: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article examines the achievements of Ukrainian historiography of the 1990s-early XXI century on the functioning of religious communities on Zhytomyr region in the last decades of the USSR. Historiography the research topic is represented by monographs, scientific articles, dissertations, historical and local lore explorations, scientific popular works, much of which was written under the influence ideological tasks, confessional positions, various scientific and conceptual approaches therefore there is a need to analyze them in accordance with scientific approaches typical of religious studies.

The availability of a variety of literature requires application the corresponding classification scheme when conducting its analysis. Despite modern theoretical and methodological requirements for historiographical analysis and object-subject area of this study, the most optimal can be recognized as a model that would require a phased revision: trends in the development of foreign and domestic religious studies, characteristics of research on the situation of Orthodoxy, Roman Catholicism and Protestantism in the context of party-state religious policy Soviet government. The application of such a classification scheme provides the possibility of comprehensive coverage of the state of scientific development of the problem.

As a result of the study was conducted, an insufficient level was revealed coverage of the problem of functioning of religious communities of Zhytomyr region in the last decades of the USSR. There are some points in the research of the authors are presented in fragments, without proper analysis and evaluation.

However, given by origin (official state or confessional statistics) – them authenticity is in doubt. That is why this topic needs more detailed analysis with the involvement of archival materials and modern assessments in accordance with the new theoretical and methodological tools.

Key words: religion, historiography, Zhytomyr region, USSR, method.